

ДУШАН КОСТИЋ, ХЕРЦЕГ-НОВИ

СПОМЕН НА РАДОВАНА

1.

Први пут сам упознао Радована послије једне књижевне вечери у чувеној Физичкој сали београдског Правног факултета — децембра тридесетосме. Било је то вече младих писаца социјалне литературе, па је огромна дворана била препуна а публика веома запаљива. Колико се сјећам, учествовали су поред осталих Зија Диздаревић, Ђопић, Лалић, Сијарић, ја. Међутим ни Лалић ни ја нисмо читали своје пјесме, свакако због велике треме, него су то урадили наши студентски другови. Двије моје пјесме учиниле су упечатљив утисак на присутне: пјесма *Плакате*, јер је била директна алузија на Стојадиновићеве изборне плакате којима је тих дана био облијепљен сав Београд, пјесма протестна и отворено антирежимска, крлежијански интонирана; и пјесма *Љубав*, у којој је свјетлуцао одсјај Зоговићеве поезије. Аплауз је био дуг и снажан, обје пјесме су на захтјев публике поново читане, и ја сам неколико пута морао да се појављујем пред публиком — збуњен и сметен.

Кад се приредба завршила, послије у аули, док се публика полако разилазила, неко ми је рекао да ме тражи Зоговић — хоће, вели, да те упозна. Одвео ме до човјека кога сам, видим, друкчијег замишљао — не знам због чега. Похвалио ми је поменуту љубавну пјесму / а ја сам очекивао да ће ону прву! /, храбрио ме, али и упозорио да ми ваља још радити и дограђивати се непрестано. Све је горјело у мени. Био сам, забога, пред пјесником кога сам веома цијенио а његову поезију прихватао свим својим бићем. У њој сам, након извјесних лутања, већ био нашао свој пјеснички смјер и пут.

Његови *Пламени голубови* и пјесме које је објављивао затим у *Нашој стварности*, *Прегледу*, *Српском књижевном гласнику*, *Младој култури*, *Животу и радњу* и другдје, били су за нас који смо књижевно наступали доминантан узор, без сумње; осим

тога помоћу њих ми смо придобијали за социјалну литературу и напредни покрет уопште готово све оне људе који су долазили на студије а били склони писању, понеки би од њих потом израстали у праве посленике пера.

Сјећам се добро случаја са Радивојем Копарецом, једним даровитим младим пјесником који тек што бјеше стигао да студира југословенску књижевност, односно славистику. Бануо је међу нас тврдоглав, помало и љотићевски натруњен и сав под неприкосновеним утицајем Момчила Настасијевића, свога професора у гимназији и познатог пјесника. Није хтио ни да чује за ту социјалну литературу, поготово поезију, која је већ била захваћена младе људе; са других, наравно грађанских поетских извора, пио је своје поетско пиће. Ломили смо копља са њим, тамо на катедри књижевности — особито упоран у томе био је Авдо Хумо, онда Јелена Поповић и још неки комунисти са славистике. Тек кад смо му тутнули у руке Зоговићевог *Али Бинака и Пуста стада* — преломио се и окренуо да пјева новим гласом и на харфи наших жица. Чинио је то искрено, одушевљено, са новим чврстим увјерењем, тако је убрзо стао у ред врло запажених напредних пјесника. Зоговићева поезија га је окрилатила и широко му отворила пут. Постао је један од вриједних и убојитих сарадника *Младе културе*, загребачког *Израза* и других лијевих часописа и листова. Погинуо је као партизан у Источној Србији — негдје око Зајечара.

Са Радованом сам се повремено сретао и то обично кратко, некако услут, у друштву људи који нису били опсједнути поезијом, или не много, не толико колико политичко-партијским задацима и обавезама. Једног дана рекао ми је Авдо Хумо како треба да се јавим Зоговићу — важно је, каже ми, и хитно. Наћи ћу га око осам, на вечери у ресторану „Код стрица“ у Чика Љубиној улици. Разумије се да сам био узбуђен, као какав ђачић, и радознао што ли ме то Радован тражи — па још важно, па још хитно! Овдје морам да напоменем да сам Партији био сав окренут понајвише преко напредне литературе, преко поезије изразито лијево артикулисана, преко хуманизма њеног, па тек последице путем партијског обрађивања и убацивања у свакодневну конкретну партијску акцију. Стога су за мене веома много значили писци комунисти, у првом реду Зоговић. У њима сам видио саму Партију, живу, опипљиву, конкретну. Отуда моје узбуђење у очекивању сусрета те вечери, и пуна трема коју и сада памтим.

И тако, ето мене испред поменуте гостионице. Још од улаза угледам Радована уврх сале, за дугачким столом. Са њим Милован Ђилас, Веселин Маслеша, Митра Митровић. Приводе крају вечеру. Приђем им и Радован ме посади до себе. Одмах пријеђе на ствар:

„Ти сад идеш са друговима у Софију, ево ти писмо за Тодора Павлова и неколико бројева *Печата* — све ћеш му предати чим стигнеш тамо. Договорено је са њим да нам пошаље чланак о Рихтмановим писанијама у *Печату*“...

Објаснио ми је и како ћу доћи, којом везом, до Тодора. А за њега се, за Павлова, код нас већ добро знало.

То је било средином маја тридесетдевете. Око триста београдских студената, делегата разних удружења Београдског универзитета, било је позвано у госте на прославу Софијског универзитета — и у тој великој групи био сам и ја, као предсједник свих културних удружења на универзитету. Тамо смо лијепо дочекали, на сваком кораку показивало се гостопримство и добра воља — наравно, били су то сусрети младих напредних људи уз дискретан утицај комуниста. Хранили смо се у студентској мензи, а ноћили распоређени на разне стране код бугарских другова. Мене су смјестили у Студентском дому, у собу са младим књижевницима Пантелејем Заревим, касније врло познатим књижевним критичаром, и Веселином Георгијевим — пјесником и уредником студентског листа *Академик*. Прве ноћи дуго смо причали, и причали па сам ионако преморен од утисака и пута тврдо заспао. Пробудим се веома рано и видим: поред мене празне њихове постеље. Послије сазнам да је у току ноћи дошла полиција и купила оба моја „домаћина“. Извела је то рутински и без буке, као, санћим, да не пробуде странца — то јест мене. Каква финоћа!

Утврђеном везом дошао сам до онда чувеног марксистичког теоретичара и филозофа Тодора Павлова. Стигосмо пред једну зграду негдје на периферији Софије и обретох се у невеликој соби: од радног стола устаде висок и мало погурен човјек. Кад се усправи, као да испуни собу својом огромношћу. Био је потпуно сијед. Али крепак и ведар човјек. Тодор Павлов.

„Драго ми је што први пут видим студента из Србије“, — дочека ме уз широк осмијех. „Ово је моја супруга“, — показана просиједу жену до себе. Руковасмо се словенски срдечно, уз стисак и тапшање. Потом посиједасмо. Паде ми у очи необично скромна, готово војничка једноставност намјештаја: до прозора кревет, писаћи сто у „подножју“ постеље, столица; још неколико столица поред стола на средини собе, уза зид обична полица са књигама. Добијао се утисак да је то све што овај човјек има. Мојем поимању пролетерског писца сасвим је одговарало и брзо ме напусти трема.

Пружих му Зоговићев „пакет“. Он је већ знао шта је у њему.

„Како је он, друг Радован? Његово здравље?“

„Па тако... Није најбоље. Плућа, санаторијуми“...

„Испливаће, испливаће... Не да се он“... поче да разгледава пошिल्ку. „Колико ви, студенти, остајете у Софији?“

„Мислим недјељу дана“...

„Е па, доћи по рукопис пред ваш повратак“.

Шврљао сам последије по Софији. Бугарске колеге повеле су нас у посјету руднику угља Перник, гдје смо разговарали са рударима, затим нам приредише незабораван излет на планину Витошу изнад Софије. Музика, пјевање руских и христовотевских пјесама и маршева, говоранице. Једног дана одведоше ме и до Георги Бакалова, старог социјалистичког борца од угледа и

значајног историчара књижевности. Написао је велики број дјела, међу њима и познату „Историју свјетске књижевности“ у неколико томова. Бјеше симпатичан старац велике браде, са начарима иза којих је сијевао жустар поглед. Одмах је почео да напада Павлова, био је нешто љут на њега — жестоко, до непријатности. А кад сам пред повратак у Београд отишао до Павлова по рукопис и поменуо му узгред да сам био и код Бакалова, прећуткујући ону његову љутњу, Павлов је за њега говорио са уважавањем и само лијепо.

По доласку из Софије потражих одмах Радована — опет онамо, код „Стрица“. Предавши писмо завршио се мој курирски посао. Радован је био сасвим задовољан, премда се намрштио на чињеницу да је Павловљев чланак добрим дијелом спретна монтажа неких ранијих његових написа, махом колаж из његових објављених књига. Прилог Тодора Павлова објављен је, као што се зна, у *Књижевним свескама*. Тек тада сам схватио шта сам то радио.

Све више бијех ангажован у свакодневном политичком животу на универзитету / мање студирањем /, прије свега у удружењу слависта, али и у крупнијим акцијама на улици и по састанцима, на књижевним манифестацијама, ништа мање у редакцији *Студента*, у *Младој култури* нарочито. У то вријеме били су ми занимљиви састанци лијевих писаца које бјеше увела Партија, као неке дискусционе кружоке. Ја сам био у групи коју је водио Радован / а било их је неколико / и састајали смо се у стану Александра Вуча, гдје се налазила и редакција *Наше стварности*. Као, ако провали полиција, разматрамо о сарадњи у часопису и о његовим проблемима. Одлазак на те састанке доживљавао сам изузетно и никад ми их није било довољно, увијек су ми се чинили кратки. Тамо сам и упознао Кочу Рацина који је код Вуча у предсобљу водио администрацију *Наше стварности*. Због нечега, Рацин није био обухваћен овим састанцима — пролазили смо поред њега а он остајао да ради у предсобљу. Свакако је знао карактер тог нашег састајања. Могу да замислим како се осјећао.

Октобра четрдесете, таман бијех примљен у Партију, пођем у стан Радованов — Жоржа Клемансоа / данас улица Лоле Рибара / број дванаест, чини ми се, посљедњи спрат. Понио сам комплет *Младе културе* да предам Зоговићу, требало је да нам он сдабере и припреми неколико појмова за нашу „Малу енциклопедију“, помоћу које смо из броја у број часописа објављивали и вјешто — „да се Власи / цензори / не сјете“ — провлачили марксистичко-лењинистичке идеје. Бијаше лијеп сунчан дан, поподне, кад сам са пртљагом почео да се пењем степеништем чудно стишаним и читаво вријеме празним. Умало да заборавам: пратио ме је Александар Јовановић — жарко је желио да се упозна са Радованом. Био је, тај Јовановић, запажен сарадник нашег часописа; његов есеј о Милану Ракићу истицан је и хваљен. Велика наша критичарска нада, чак се на њега рачунало да буде примљен и у Партију. А завршио је најгоре и ружно. Кад су дошли

Њемци бржебоље се ставио у службу Специјалне полиције и као њихов „квалификован“ агент учинио много зла својим дојучерашњим друговима и познаницима, прије свега комунистима. Пред само ослобођење стигла га је правична казна. Страшна казна.

Позвонио сам.

Отворила је врата постарија жена, Радованова газдарица.

„Је ли ту Зоговић?“ упитах, сигуран иначе да ме чека — како смо се договорили.

„Не, није“... одговорила је у по гласа и почела да чудно шара очима. Давала је знаке да ме упозори, ваљда, но ја то нисам схватао. Било је касно кад сам схватио. И видио у шта сам упао.

„Ништа, ништа“ рекао сам. „Оставићу у његову собу ове књиге“. Мрзјело ме да их носам по граду док се Радован не врати. Закорачих.

Ама, како уђох, одмах ме шчепа агент — дотле сакривен за вратима. Шчепаше и оног иза мене. Јовановића.

На вратима Зоговићеве собе појави се дежмекаст човјек зализане косе и са наочарима. Очигледно прекинут у послу. Био је то Вујковић, озлоглашена полицијска протува.

„Аха, ту сте! кликну он од задовољства. Пошто нам прегледа легитимације нареди двојици агената:

„Водите их у четврти квартал“.

И оде да настави претрес у Зоговићевој соби. Радована, мислим се, или нису нашли или је већ ухваћен — тек њега, по свему, овдје нема.

Спроводе нас улицом ка Палилули, тамо је тај квартал. „Мој“ агент ставио руку дубоко у џеп мога сакоа, све и да покушам да му се отмам — узалуд је, немогућно је. Нисам ни знао за тај једноставан полицијски трик.

„Шта ћеш ти, бре, са Црногорцима?“ пита ме успут агентчина. „Зар не знаш да су они сви одреда комунисти? Ето, тај Зоговић“...

„Појма немам“ као чудим се ја. А све страхујем да не открију да сам под лажним именом.

Наиме, добар мој пријатељ и друг са славистике, Стојадин Стојановић, био ми је за неко вријеме позајмио „дроб“ свога ђачког листа, легитимације, те ја то послѣје комбиновао са корицама мога листа на којима је моја фотографија. Дакле, Стојадин Стојановић. Под тим именом кретао сам се улицама, док су ме по Београду јурили војни позиви да идем на одслужење војног рока — у ствари у Смедеревску Паланку, у онај познати полицијски логор. Тамо су већ били спетљали неке моје другове. Још ми вели агент:

„Ти, бре, Србијанац па се уфатио Црногораца!“

Мисли да сам из околине Врања, како пише у Стојадиновој легитимацији.

„Побогу, шта си 'тео код тога Зоговића? Он је неки опасан комунист, писац некакав, шта ли... Видећеш ти свога бога!“ не престаје да звоца чово из полиције.

Онога Јовановића пустише, јер је био син начелника у неком министарству, а ја заглавих у Главњачи око двадесет дана. Пита ме на саслушању чувени полицајац Радан Грујичић шта сам тражио код Зоговића. „Па, ето, дали су ми неки студенти у Пећи овај комплет часописа. Замолили су ме, на жељезничкој станици, кад већ идем у Београд да га предам пјеснику Зоговићу“ вадим се ја. И одмах се покајох што се изланух помињући Пећ. Могао је лако да ме ухвати у лажи, само да се присјетио: откуд ја, Врањанац, па да путујем на студије преко Пећи?

На изласку из затвора испред Главњаче наиђох на Радована кога тек бјеху отуд пустили. Тај наш сусрет Зоговић помиње у разговору са Јевтом Миловићем. Угледао ме, вели, блиједог, сивог, измршавјелог. Њега су, каже, ухапсили у стану Коче Поповића, а мене у његовом — испало је то „као ланац светог Антуна“ закључио је у шали он.

2.

У првој години устанка, све до марта, био сам се затекао у Пјешивцима — као члан бироа а затим и као секретар бироа тамошње партијске организације. Једног зимског дана чујем да се у манастиру Острогу припрема скупштина родољуба Црне Горе и Боке, па пошто Острог није далеко одем тамо са Радојицом Мијушковићем, једним од главних организатора устанка у Пјешивцима. На путу у манастир сасвим неочекивано видимо крај пута како се на снијегу одмара Дашо Павичић — наш заједнички другар са Београдског универзитета. У војничком шињелу, пустио брке, петокрака на капи. Наслонио се на руксак, и не вјерује да смо то ми. Разгали ме његов познати широки осмијех, обрадовао се и мени и Радојици. Рече да је кренуо на скупштину као један од делегата из Боке, могао би тамо бити и Зоговић, додаде. А са њим, са Зоговићем, добро се он познаје: боравио је Радован неко вријеме код њега у Новоме, као гост, и у Дашовој кући написао неколике пјесме — између осталих ону чувену о Ловћену и интернацији Црне Горе. И стварно, у конаку Доњег манастира средом смо се са Радованом. Видим га у „ратничком руву“, у некаквим „пумпарицама“ тамносивим и у Тиваровом капуту. Чинило ми се да сад ето и нема више времена за поезију и да је зађурен у посао око скупштине. Он ме упозна са Будом Томовићем, руководиоцем црногорске омладине: симпатичан и живахан млади човјек, интелектуалац снажног духа, прије рата наилазио сам на његово име у покојем књижевном листу и часопису. Нађох се и са Веселином Маслешом, силно изненађен откуд он овдје.

Све ми се чини, тај сусрет са Радованом као да је учинио да почетком марта будем „премјештен“ у агитпроп Главног штаба односно Покрајинског комитета. Стигнем у Горње Поље код Никшића, на Видрован, гдје су се у то вријеме налазили Главни штаб и Покрајински комитет. Кад тамо, у агитпропу, све сами аутори-

тети: Зоговић, Маслеша, Стево Краљевић. Чисто се препадох: како ћу ја међу њима, тако умним комунистима! Но политичка и војна ситуација биваше све гора и гора, четништво је узимало маха а наши порази све чешћи и трагичнији, те сад за неки нормалнији агитпроповски рад није било прилике. Шетукали смо по Видровану, одлазили на неке састанке при Штабу, слушали предавања и објашњавања како ствари теку. Једног јутра рече ми Радован:

„Спреми се, позваће те Милутин. Неко те њему пријавио како узимаш сљедовање дувана а не пушиш. Нијеси пушач. Неће ти бити лако“.

Збиља, ето курира по мене. Дотле сам Ивана Милутиновића знао само из виђења, и то овдје, у Видровану, као команданта Главног штаба. Слушао сам о њему и раније, у Београду, као о робијашу и важном партијском другу. Одем, дакле, Милутину.

Сједи он за столом.

Дочека ме строг поглед иза наочара. Показа руком на столицу жалосну и прежалосну.

„Сједни“ рече суво. „Чујем да ти узимаш сљедовање дувана а сâм не пушиш. Знаш ли шта то значи? Објасни“...

Стварно — непријатно.

Узех да му објашњавањам шта је у питању.

„Тачно је, друже Милутине. Примам то сљедовање, али не за себе него за мајку. Откако знам за се, она не може без дувана — пуши као Турчин. А остала је тамо у Пјешивцима, међу туђим људима. Са њом је и мој очух, бивши финанс. Ништа они немају и живе од милости комшија и од другова комуниста. Знам шта мајци значи дуван, хтио сам ето да је бар малко обрадујем. Па сам јој то сљедовање слао по каквом борцу, кад оде послом на терен. Ето — то је“...

Пажљиво ме је слушао.

Сад шта је-ту је, помислих, у очекивању грмљавине. Али он се саже и из десне фијоке стола извуче позамашну гомилу шкије.

„На, пошаљи јој“...

Тиме је разговор био завршен.

Никад нисам могао да заборавим тај његов гест. Био је то мој први и посљедњи сусрет са њим. Кад сам последије испричао Радовану како сам прошао, он ми помало зачуђен рече:

„Чудо једно! Видиш, имао си среће!“

Трећа непријатељска офанзива натјера нас да се повлачимо ка Пиви и Босни. У Јасеновом Пољу наш се агитпроп угаси те нас распоредише по разним јединицама — мене у Пету црногорску бригаду, тада још у формирању. Маршујући кроз Пиву, негдје иза извора ријеке Пиве, наиђох у једној увалици на осамљеног Веселина Маслешу. Сједи изнемогао уз неку стрмину. Чим ме угледа завапи:

„Помози ми. . . Нажуљале су ме ове проклете чизме, дозлабога! Сâм не могу, ајде — скини ми их“.

Богме, би повуципотегни. Једва их скидох.

Маслеша ми каза да је Радован у оближњем селу Милошевићи. Веома је болестан, лежи, не може никуд — чуо је Маслеша. Тамо је и Главни штаб. „Ако можеш, потражи га“ посавјетова ме он. „Ја ћу касније. Морам да се одморим“.

У Милошевићима лако пронађох Зоговића. Крај њега веома забринута његова другарица Вера. Осјећају се ужасно, као напуштени. Радован лежи и једва дише. Осим воде ничег да му се понуди. Скокнем зачас до првог сељака у сусједству и од њега за кошуљу искамчим литру варенике. Понесох болеснику, не казујући како сам дошао до млијека.

Поче Зоговић да се жали на Милутиновића. Још и више: да се жестоко љути на њега. Слушам га запрепашћен од толиких тешких и горких ријечи, ја који сам гледао у наше највише руководиоце као у нешто светачко, као у људе са иконостаса партијске „богомолје“. Био сам просто шокиран. Никад и никоме нисам о томе говорио. Тек након објављивања Зоговићеве прозе „Кожух с пола рукава“ испричао бих каткад понеком пријатељу ту успомену из Милошевића.

Послије овога се нисмо сретали, све до ослобођења Београда. Једино смо измијењали писма у затишју између Неретве и Сутјеске. Био сам му послао руковет својих пјесама и молио га за мишљење, а он ми је за оне прилике прилично опширно одговорио: добро је и савјесно претресао моје стихове, савјетовао ме, критиковао, али и храбрио. Сачувао сам то писмо, него у мом нереду никако не стигнем да га пронађем. Ту је негдје, у хартијама, знам добро. Изрониће једном, кад будем нешто друго тражио у њима.

3.

Увијек сам имао неке чудне врсте обожаватељски однос кад год бих био у контакту са њим — из љубави према његовој поезији, у првом реду и понајвише. У његовој близини осјећао сам се као ђак, некако узет, чак и кад сам се интимно опирао неким његовим схватањима, кад ми се чинило да је престрог и искључив. Једно несумњиво поштовање према његовој личности, моралном ставу, оној страствености са којом је говорио или писао и мимо поезије. Радован није имао слуха за компромисе: ишао је директно на људе са чијим се ставовима није слагао, али никад приземно и никад из неког личног рачуна; оштрорекло се сукобљавао са мишљењима туђим и непријатељским комунизму. При свему је избијала његова гласна принципијелност, а врло ријетко какав лични мотив. Ја сам често убјеђивао себе да је све то што говори Радован линија Партије, и нисам био сам у тој увјерености. Касније, много касније, почело је да се увиђа да са многим што су му приписивали Радован стварно и није имао везе, да немају право сви они који су од њега, дуго година ућутканог,

правили некаквог главног догматскостаљинистичког заточника, готово баука.

Но, могла је и да заболи његова жестина оне који су били повод и изазов Зоговићевом тако резолутном суду, могли су пријатељи и саборци његови да буду емотивно погођени драстичније од осталих. Можда он то није примјећивао или није желио да размекшава своју чврстину убјеђења у оно што каже. Кад сам код овога изнијећу један случај са мнсм. Други су га заборавили, ја нисам.

Четрдесетшесте, касног новембра, вече, на маратонском састанку књижевника-комуниста у *Борби*. Сакупио нас је како се сјећам, агитпроп ЦК — односно Зоговић, који је углавном и давао тон састанку. Сад да ме убијете не бих знао о чему се водио разговор, сад је све то далеко и мутно; свакако смо, већ по навици, слушали критику и добијали задатке. Трајало је дуго и предуто, премор се опажао код свих нас. Кад, при крају састанка, Радован покрену питање у тачки разно: о Душану Костићу.

Претрнуо сам: шта је сад?

Рече да пишем шта стигнем и гдје стигнем, да се од мене и Гвида Тартаље такорећи не може доћи до ријечи по часописима и листовима, да готово нема дана кад се не појавимо у штампи и на радију, да смо преплавили нашим стихотворством. У односу на мене, то постаје донекле и партијско питање. И тако даље.

Како сам се осјећао, како ми је било? Шта друго, био сам до краја поражен — као никад дотле у животу. Ништа Церетва, ништа Сутјеска, ово је тек био масакр. Све што градио, све што сањао, све што у стихове стављао / „трпао“! / и вјеровао у неке од тих мојих пјесама — срушило се у тој *Борбиној* соби и постало ето пуста срца. Смањио сам се пред друговима, потонуо, нигдје ме није било. Нисам имао снаге да ишта кажем, да се правдам, да објасним. А нико од тих другова око мене да ми помогне, да покуша бар мало да ублажи Зоговићев тутањ.

Али касније, увидио сам, наиме, да оно није било из мржње него из Радованове жеље да се средим и отријезним од претјераног револуционарног романтизма. Он није био лак ни према себи ни своме стваралаштву, ни према другима, најближима, у жељи да се прекорачи просјек; његове стваралачке замисли и прегнућа прелазили су из оквира личног у бескомпромисан принципијелан став да поезију, да литературу и умјетност ваља извлачити из приземља у висине. Могао сам то и онда знати и не бити онолико сензибилан и несамокритичан у ствари. Могао сам епизоду и прећутати, али она говори о једном узгредном неспоразуму; и говори више о мени и мојој депресивности, него о Радовановом иступу који је шоком требало да ме умјери. У пјесми *Привид*, посвећеној управо њему / збирка *Ако се наљуће птице* /, изразио сам своје поимање Зоговића као човјека и мудрог пријатеља, и као одговор на сву ону његову грмљавину:

Не вјеруј оскоруши у његовој ријечи,
његовој муњи преко усне.

И кад му сабља бљесне из ока,
у бунару његове душе
спава бескрајна њежност.

Кроз пјеву намргођености његове мркле
смије се правично небо.

Само те застрашују његове санте,
отежале од привида, од маске,
док испод њих, дубоко, у бокор,
топлину за тебе разграђава.

Кад сам објавио пјесму у *Стварању*, одем са Радоњом до болесног Радована. Он лежи, он већ дуго не устаје од постеље и не одлази у уобичајену шетњу по Ташмајдану. Неугодно ми је да га питам за пјесму, а и можда ће ме штогод изгрдити поводом ње. Не помиње. Говоримо о нечем другом, о Лиму и завичају, о његовом школовању у Беранама, и све тако. При одласку, док облачим мантил питам у предсобљу Веру: „Је ли прочитао пјесму *Привид*?“ — „Јесте, каже да је није разумио“ смијеш се Вера. Разумио ју је, разумио. Мора да је разумио.

4.

У другој половини фебруара четрдесетседме нашао сам се у Москви, као члан прве делегације Савеза књижевника Југославије, коју је предводио Радован Зоговић. Био је у њој још и Фердо Козак, Чедомир, Миндеровић, Марко Врањешчевић, Марин Франичевић, Славко Јаневски, не сјећам се да ли је било кога из Босне и Херцеговине. На аеродрому као да смо у први мах разочарали домаћине из Савеза совјетских писаца: очекивали су, изгледа, старије и појавом ауторитативније књижевнике, а овамо — све неки голобради људи, сем најстаријег и некако европски интонираног Ферда Козака, писци за које по свој прилици нису ни чули, сем за Радована. Била је то прва наша књижевна делегација, а дочекали су нас конвенционално-хладно. Тек сљедећег дана однос се сасвим измијенио: наступила је гласна срдачност домаћина, водали су нас овамо и онамо, читали смо са совјетским писцима у Дворани стубова, стигли и у Лењинград и тамо обишли Смољни, Зимски дворац, хелију у Петропавловској тврђави у којој је тамновао Горки.

Али ово не причам из путописних разлога, него због Радована.

Тадашњи наш амбасадор у Москви, Владо Поповић, одвео нас је до министра информација и старог револуционара Лозов-

ског. Дочекао нас је као ратне другове, срдечно, најсрдачније. Расположени министар požури да нас почасту приказивањем таман завршеног филма „У горама Југославије“, увјерен да ће нас пријатно изненадити. Послије гледања филма у интерној киносали повео се разговор. „Ну, како вам се допада?“ упитао је ликујући друг Лозовски. Зоговић је први узео ријеч и вехементно осуо паљбу да је то што смо управо гледали веома лоше, неукусно од сладуњавости и наивности, романтика која фалсификује нашу револуцију — свеједно што су очигледне добре намјере. Лозовски је плануо и поцрвенео од изненађења, од љутине, од нечувене дрскости госта. Још кад му Зоговић искритикова његов СИБ, тај Совјетски информациони биро коме је он, министар, био на челу — говорећи му у лице да је СИБ без инвенције, досадан и засут прекомјерно бројкама и многим неважностима за људе жељне ударних вијести из Москве и Совјетског Савеза, разговор је био нагло прекинут. Лозовски је устао и хладно се опростио од нас. Био је поражен. Но, Зоговић је говорио као равноправан комуниста и не са свог „балканског ћепенка“ — како је можда помислио министар. Сви смо ми видјели да је потпуно у праву. Тај филм стварно је био кич, рђав у сваком погледу. Па и при крају нашег боравка у Совјетском Савезу, на вечери са украјинским писцима у Кијеву, Радован се жестоко закачио са једним тамошњим пјесником: спорили су се о неким проблемима форме у књижевности, у поезији прије свега. Хоћу да кажем да није слијепо и некритички примао баш све што је долазило од Руса, из совјетске земље. Његови интернационалистички параметри били су јачи и били само њему својствени пред субјективним егзалтацијама револуционарног романтизма, од којих смо многи од нас онда патили.

У годинама његове принудне списатељске шутње и политичке изолације нисмо се сусретали. Он се касније, у интервјуима, жалио како га нико није посјећивао, ни пријатељи ни дојучерашњи другови и познаници — готово нико. То је истина, али мотиви су претпостављам у томе били свакако различити. На примјер, сâм он се на мене био наљутио због једне моје „тврђе“ алузије на њега у приказу репринт издања предратне колективне збирке пјесама *Шпанија* који сам објавио у *Књижевним новинама*. Тамо сам му, и не помињући његово име, пребацио за „уклон“ — површно обавијештен иначе. И једнострано, била су таква времена кад се није имало кад вагати смирено ни о најмањем неслагању. Да да, био је на мене толико љут да је окретао главу ако би ме случајно срио на улици.

Једног поподнева ипак ме је зауставио у Кнез-Михајловој улици, испред Дома штампе. Очекивао сам непријатну паљбу због онога мога писања. Међутим, поздрави се и ухвати ме испод руке. „Имам неке пјесме“, рече. „Помишљао сам гдје и како да их објавим. Сматрам да бих још једино могао вама да понудим, у *Савременику* — иако се ни са вама не слажем до краја“... „Добро, да покушамо“, прихватих, па се договорисмо да сјутра одем

к њему у Цвијићевој. Пођосмо лагано низ Кнез-Михајлову препуну шетача и пословног свијета. У једном тренутку Радован ми пружи копију свога писма упућеног прије неколико мјесеца Предсједнику. Титу. Ставља земљи, на располагање, своје стваралачке моћи и способности, у жељи да помогне — стсји тамо отприлике, колико ми је остало у сјећању. „Али све до данас нијесам добио одговор“, додао је трпко.

Сљедећег дана, пошто сам обавијестио редакцију часописа о Зоговићевој понуди, отишао сам Радовану. Послије дужег времена видео сам Веру, његову супругу и најоданијег пријатеља. Добро се ми знамо, поред осталог заједно смо били у Седмој банијској дивизији — на Неретви, на Сутјесци, у најтеже вријеме мога тифуса. У споразуму са Радованом изабрах десетак заиста изврских пјесама (махом оне које је Крлежа донио доцније у загребачком *Форуму*). Истина је оно што наводи Зоговић, да сам рекао како ћемо сад у *Савременику* да „грунемо“ са његовим стиховима — био сам у то увјерен. Презентирао сам их редакцији. Нису били против, само да се ипак припитају другови горе, снѝ у ЦК, можемо ли Зоговића објавити с обзиром на његов статус. Власте Велибора Глигорића и мене да то обавимо.

Убрзо се указа прилика да се нас двојица нађемо на састанку у ЦК, код Петра Стамболића — тадашњег предсједника Идеолошке комисије. Били су позвани сви уредници београдских књижевних часописа и листова, а говорило се о уређивачкој политици, критиковало, завало сугестије и штошта друго, како већ иде у овим приликама. Састанак се ближио крају те дошапнем Велибору да покрене питање Зоговићеве сарадње — сад је трепутак. Међутим, он се скањера, као да нема смјелости, одлаже. Никако да упита. Онда се ја обратих Петру Стамболићу. Кажем како нам је Радован Зоговић понудио пјесме; то је, велим, чиста лирика и нема у њима ничег политичког. Редакција *Савременика* једнодушна је у томе да се прихвате, али ви, шта ви у Централном мислите — можемо ли?

„Па, ако је тако, ако нема, као што кажеш, ничег што би била политичка алузија, што би мирисало на политику — мислим да бисте могли објавити“, одговори Стамболић, окрећући се Вељку Влаховићу који је сједио поред њега, да види шта и он мисли.

Вељко је малко поћутао.

„Нека, причекајте. . . Јавићемо вам“, био је опрезан. Још ће они, негдје тамо и тамо, продискутовати.

Није прошло много кад ми је Вукашин Мићуновић, секретар поменуте комисије, телефоном саопштио одлуку другова: нека Зоговић не покушава да се рехабилитује на такав начин, одоздо, него директно — одозго. Не објављујте га, значи.

Кад сам му враћао рукопис и саопштио шта је и како је — преблиједио је. Видјело му се на лицу колико му је тешко, као човјеску коме и тај трачак наде што га дотле бјеше живнуо, ето и он утрну. Враћао се у своју кулу ћутања.

Ово сам испричао да донекле исправим самог Радована. Јер он у једном опширном разговору са публицистом Миломиром Марићем нешто друкчије приказује ову епизоду. Он, наиме, казује новинару како се редакција *Савременика* обратила њему за пјесме тек кад је изишао његов превод поеме „Добро“ Мајаковског, што се може помислити као да смо се тиме и тек тада охрабрили да га и ми публикујемо. Радован је, како ми се чинило, заборавио детаље а ја нисам за његова живота био до краја упознат са поменутиим интервјуом. Па и да јесам, не бих сматрао умјесним да о томе распредам са њим у његовим тако трагичним тренуцима већ видљивог опраштања од живота. Уосталом, накнадно сам сазнао из писма Вере Зоговић да оно што се односи на *Савременик* и поему „Добро“ — Радован уопште није изрекао, већ да је то новинарска измишљотина и комбинаторика. Узалуд је он покушавао да оштро демантује нетачност — није ишло. Његовој истини опет се био испријечио зид.

Душан KOSTIĆ

IN MEMORY OF RADOVAN

The acquaintance he made of Radovan Zogović after a poetry meeting in the Gymnasium at Law School, well-known in Belgrade before the war, was of utmost importance for the writer of these words. The respect he had for Zogović's poetry exerted a powerful influence on Kostić as a poet; After the acquaintance with the great poet gradually turned into friendship, Zogović assumed at times the role of a stern critic of Kostić's literary work. In point of fact, they maintained contact with each other despite occasional disagreements. A few details concerning their mutual relationship which were mentioned by Zogović, are here more fully explained, or corrected, and can be regarded as contributions to Zogović's biography.

